

AMBT EN HEERLIJKHEID

MEDEDELINGEN VAN DE OUDHEIDKUNDIGE KRING
"RHEDEN - ROZENDAAL"

Lezing

Op donderdag 30 november 1989 houdt de heer P. Visser, verbonden aan het Informatiecentrum Volkscultuur te Utrecht, een lezing over

Decembergebruiken

Wie was St Maarten? Hoeveel Sinterklazen bestaan er? Waar komt Zwarte Piet vandaan? Hoe oud is het kerst- en nieuwjaarsfeest? Op welke manier werd vroeger het driekoningenfeest gevierd? Dit zijn slechts enkele vragen waarop in deze lezing, met diapresentatie, antwoord gekregen wordt.

Plaats: Eltheto. Diepesteeg te De Steeg

Aanvang: 20.00 uur

Entree voor niet leden: f 2,50

Voor deze lezing wordt geen aparte convocatie meer aan de leden toegezonden.

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

Nieuwe leden:

De Heer H.J. van RIEL	Rheden
De Heer en Mevrouw MÜLLER - van EKEREN	Velp
De Heer en Mevrouw RUITENBEEK-SINKE	Rheden
De Heer L.W.G. GUDDEN	Dieren
Mevrouw J.L. WOUTMAN-BALLEN	Velp
De Heer F. van der KOOY	Dieren
De Heer en Mevrouw H.L. HEESEN	Velp

Wijziging Contributie:

In de jaarvergadering gehouden op 28 maart van dit jaar, is met algemene stemmen door de leden een voorstel tot verhoging van de contributie met f 5,- voor beide categorieën goedgekeurd.

Dit houdt in dat de geldelijke bijdrage met ingang van januari 1990 zal zijn:

f 25,- voor individuele leden

f 35,- voor echtparen/partners

Begin volgend jaar ontvangt U de betreffende acceptgirokaart.

Taakverdeling Bestuur:

De heer J. de Bruyn, lid van het Bestuur, zal in het geval dat de heer A. Kolkman, voorzitter van onze Kring, verhinderd is lezingen, vergaderingen e.d. te leiden, hem indien nodig vervangen.

E.e.a. is in de bestuursvergadering d.d. 8 juni 1989 besloten.

Het huidige Huis Middachten, bij De Steeg (Gld), is gebouwd in de jaren 1695 tot 1698. De bouwheer was Godard van Reede en Ginkel, die in 1692 door koningstadhouder Willem III werd verheven tot de eerste Graaf van Athlone, nadat hij als veldheer verscheidene overwinningen in Ierland had bevochten. Het van oorsprong middeleeuwse kasteel was het erfgoed van Godards echtgenote Ursula Philippota van Raesfelt.

In 1968, tijdens grote herstelwerkzaamheden aan het gebouw, werd mij door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, op instigatie van dr. Ozinga, gevraagd een onderzoek te doen in de bouwrekeningen van het kasteel. Het huisarchief van Middachten, waarvan in 1896 en 1914 een gedrukte inventaris is verschenen, bevond zich in 1968 al in bewaring in het Rijksarchief te Arnhem, zodat ik de stukken daar kon bestuderen.¹ De tekeningen van de bouw, geïnventariseerd onder nr. 599, bleken echter niet naar Arnhem te zijn overgebracht en waren helaas ook elders onvindbaar. De bouwrekeningen, met inventarisnummer 383, omvatten drie jaarrekeningen over 1695 - 1697 met drie daarbij behorende bundels bewijsstukken.² Om deze laatste ging het, want de door de thesaurier Johannis Wilbreninck keurig geschreven en overzichtelijk ingedeelde jaarrekeningen zijn meermalen door diverse onderzoekers geraadpleegd.

De drie bundels bewijsstukken, nader aangeduid met de letters A, B en C, waarvan de liasveters na 270 jaar door mij werden losgemaakt, behelzen inderdaad een veelheid aan informatie van allerlei aard. De inhoud varieert van teksten van aanbesteding van onderdelen van de bouw en keurige loonlijsten van de hoofdaannemers van timmer- en metselwerk, tot meer of minder uitvoerige rekeningen van leveranciers van materialen en onooglijke, soms bijna onleesbare nota's van schippers en voerlui. Over dit alles werd door mij een uitvoerig, vooral op bouwkundige zaken toegespitst rapport bij de Rijksdienst ingeleverd, met een aantal uittreksels, transscripties en xeroxcopieën. Er is toen niets over gepubliceerd; dr. Ozinga had plannen daartoe, maar hij kwam in 1968 onverwachts te overlijden toen mijn onderzoek nog gaande was. In 1983 heeft dr. Bergé het rapport ingezien en hij kon zodoende in zijn artikel in *De Woonstede*³ enkele tot dan onbekende bijzonderheden geven, welke daarna ook zijn opgenomen in de onlangs verschenen nieuwe gids voor de bezoekers van Middachten.⁴ Het doet mij genoegen hier nu zelf de gelegenheid te krijgen om enige bekendheid aan de resultaten van mijn archiefonderzoek te geven, waarbij uit het vele materiaal slechts een beperkte keuze kon worden gemaakt.

Laat ik dit verhaal nu beginnen met de vermelding dat bij de al genoemde jaarrekeningen met bijlagen nog enkele losse papieren uit 1698 werden aangetroffen, die er waarschijnlijk pas bij de verhuizing van het archief zijn bijgevoegd. Deze stukken gaven een verrassend inzicht in de bouwkosten. Het gaat om een korte 'memorie' van de hand van de graaf van Athlone over de kosten van de 'Middachtse timmerasie' tot 1 februari 1698, en om een tweetal nota's over de uitgaven welke de Amsterdamse bankier Adriaen Temminck Jacobs deed voor de graaf van Athlone inzake bouwmaterialen en andere kosten voor de 'timmerasie' op Middachten. De in de memorie opgesomde kosten belopen een bedrag van bijna f 108.000,--, te weten de drie jaartotalen van Wilbrenincks rekeningen, samen f 72.568,--, en het totaal van Temmincks uitgaven ad f 35.419,--. Als wij aannemen dat er zeker f 2.000,-- nodig waren voor nog te verwachten uitgaven, waarvan in de memorie al gesignaleerd worden die voor enig glas, voor ijzer uit Luik, voor een zwartmarmeren schoorsteen uit Namen en voor 'hartstenen pedestallen', dan komen de totale bouwkosten voor het kasteel op ongeveer f 110.000,--. Dat komt aardig overeen met een opmerking van de

Engelsman Southwell, die in mei 1696 het in aanbouw zijnde Huis Middachten bezocht en in zijn reisverslag schreef dat dit bouwwerk £ 10.000 ging kosten.⁵ Zandstra meende dat de bouw f 72.568,- had gekost, wat volgens hem een hoge som was voor die tijd,⁶ maar hij kende alleen de rekeningen van Wilbrenninck.

Nadere bestudering van Temmincks nota's leert, dat hij al het hout betaalde dat in Amsterdam en Zaandam werd aangekocht, en dat de eerste grote aankoop al in 1694 plaats vond. Verder betaalde hij de uit Bremen aangevoerde natuursteen, een partij Goudse bakstenen, een grote hoeveelheid 'witte steentjes' - zoals in die tijd de geglazuurde wandtegeltjes werden genoemd -, kalk, verf, olie, ijzer en andere artikelen. Hij betaalde ook enkele rekeningen van timmerwerk en een groot deel van de architectskosten. Het hout werd in 1694 en '95 aangekocht via de ook als architect bekende houtkoper Hendrick Geurts Schut, die een grote rol had gespeeld bij de bouw van het nieuwe kasteel Amerongen. Temminck had als familiebankier van de Van Reede's de financiering van dit werk geregeld.⁷ De verhouding tussen hem en zijn rijke cliënten was blijkbaar hartelijk: in een brief van Temminck aan Wilbrenninck van 9 april '97 (in bundel C) staat dat in maart van dat jaar de graaf van Athlone en zijn vrouw enkele dagen bij hem logeerden.

Na deze tot nu toe onbekende gegevens over de bouwkosten kom ik nu tot de inhoud van de drie bundels bijlagen over 1695-'97. Er is van alles in te vinden en enkele bij de kunsthistorici levende vragen kregen een antwoord. Allereerst over de architecten. Het was bekend dat Steven Vennecool - hij spelde zelf zijn naam altijd met een k - bij de bouw van Middachten een hoofdrol speelde, terwijl Jacob Roman, de architect van de koning-stadhouder, er toch bij was betrokken, maar hoe? In de jaarrekeningen komt Vennecool duidelijk als architect naar voren, terwijl Roman's naam slechts enkele malen voorkomt, alleen in het begin van 1695. Bij de betalingen van het 'uitgraven van de raamplaats' in maart en van het 'ondergraven van de fondamente' in mei noteerde Wilbrenninck dat deze werkzaamheden werden uitgevoerd 'door order van Romans', en bij de afrekening van een partij kalk wordt zijn naam ook vermeld. Dat is alles en daarmee worden we niet wijzer over Romans aandeel in de bouw en vormgeving van het kasteel. Dr. Ozinga heeft in 1936 de jaarrekeningen ter inzage gehad, zoals blijkt uit een nu erin liggend briefje van hem aan de toenmalige rentmeester. In zijn kort daarna verschenen boek over Marot schreef Ozinga over Middachten: 'uit de bewaarde bouwrekeningen moet men afleiden, dat de Amsterdamsche architect Steven Vennecool de eigenlijke bouwmeester was, terwijl ook Jacob Roman er eenig aandeel in kan gehad hebben'.⁸ In zijn hoofdstuk Gelderland in het Kunstreisboek uitte Ozinga zich iets positiever ten aanzien van Roman met de woorden: 'in de tegenwoordige vorm gebracht door Steven Vennecool, met medewerking van Roman';⁹ dit is door vele schrijvers herhaald, vaak met sterk de nadruk op Vennecool, terwijl een enkele keer Roman helemaal niet genoemd wordt; ten onrechte, zoals nu zal worden aangetoond.

Architect Roman de ontwerper

Eén der eerste papieren in de bundel A over 1695 is een rekening van de meester-timmerman Christiaan Driesen voor het maken van 'moddel tot de timmeragie op Middachten', waaraan hij met een knecht heeft gewerkt van 15 nov. tot 13 dec. 1693 'door order van den argijct Jacobus Roman voor sijn Exselensie den Graeve van Atloone'. Dat betreft kennelijk een houten maquette van het door Roman ontworpen geheel vernieuwde kasteel. Het model werd op het Loo afgeleverd, waar Roman als architect van de koning-stadhouder werkzaam was; het is mogelijk dat het daar gemaakt werd. Driesen maakte er een pakkistje bij waarin het, met nog een klein model, naar Den Haag werd verzonden, waar de graaf 's winters vaak verbleef als hij in het land was. De rekening van dit werk werd aan Driesen

1.) Rekening van timmerman
Christiaan Driesen voor het maken
van een model van Huis
Middachten.

De tekst luidt: van den 15 november
tot den 13 december 1693.

Door order van den argijteck
Jacobus Roman voor sijn
Exselensie den Graeve van Atloone
heb ick Christiaen Driesen een
modell gemaect tot de timmeragie
op Middachten met een packstien
daertoe, als mede noch een kleijn
modell. Daer aen gewerckt met een
knecht dese navolgende dagen voor
mijn voor gemelde 21 dagen,
dags 33 stuijver komt 34-13-
Jan Cock 20 dagen,
22 stuijver dags 22- 0-
noch aen de vracht verschoten
van Loo na den
Hagh 24 stuijver 1- 4-
somma 57-17s
(get) Christiaen Driesen

van Den 15 november
tot den 13 december
1693

R

Door order van Den Argijteck
Jacobus Roman voor sijn
Exselensie den Graeve van Atloone heb ick
Christiaen Driesen een Modell
gemaect tot de timmeragie op
Middachten met een packstien. Daer
aen aenwerckt met een kleijn Modell
Daer aen gewerckt met een knecht
Dese navolgende Dagen

voor mijn voor gemelde 21 Dags
Dags 33 stuijver komt 34-13-
Jan Cock 20 Dags 22 stuijver 22-0-
noch aen de vracht verschoten
van Loo na den Hagh 24 stuijver 1-4-

somma 57-17-
Christiaen Driesen

voldaan door de rentmeester van Middachten J(oh)an Woessing, aan wie het bedrag van f 57,17s. pas op 5 feb. '95 werd gerestitueerd (zie de tekst op afb. 1). Dit document levert mijns inziens het bewijs dat Roman de ontwerper was van de metamorfose van het oude gebouw, dat bestond uit een rechthoekig oost-west gericht kasteeltje met twee haaks daarop staande zijgebouwen of paviljoenen met aan de noordzijde een poortgebouw ertussen, tot een volledig vierkant Huis met aan alle vier zijden in het midden een uitspringend gedeelte, welke uitbouwen in de stukken steeds de 'uitstekken' worden genoemd. Ook de glorie van het nieuwe gebouw, het op de plaats van de oude binnenhof geconstrueerde centrale trapenhuis met de dubbele trap en de prachtige lichtkoepel daarboven, zal dus door Roman zijn ontworpen. In hoeverre de bouwheer zelf en misschien zijn vrouw tot deze vormgeving hebben bijgedragen zullen we wel nooit weten. De uiterlijke gelijkenis tussen het vernieuwde Huis Middachten en het in 1679 voltooide nieuwe Huis Amerongen, het ouderlijk huis van de graaf, is echter opvallend.

In 1694 zal Roman zijn plannen hebben uitgewerkt; hij zal op Middachten opmetingen hebben gedaan en vele tekeningen hebben gemaakt.¹⁰ In dat jaar werd ook al begonnen met het bestellen van bouwmaterialen: de eerste partij bakstenen uit de Arnhemse stadssteenoven, 69.000 stuks, werden nog in 1694 geleverd; in Amsterdam werden al hout aankopen gedaan. De opzet was zoveel mogelijk muurwerk van het oude gebouw in het nieuwe op te nemen, maar er moest toch veel worden afgebroken. De afbraak gebeurde in twee fasen en de bestekken daarvan liggen in bundel A. Ze zullen wel door Roman zijn opgesteld, maar zijn naam komt er niet in voor. Op 2 dec. 1694 werd aanbesteed de afbraak van de voorgevel tussen de twee paviljoenen met de poort 'van boven tot in de grond', en de trap tot tegen de 'saal' - dat is het hoofdgebouw. Tussen de paviljoenen moesten binten ter verankering worden aangebracht om ontzetting van de muren te voorkomen. Dit karwei moest tussen 28

dec. '94 en 1 mrt '95 worden geklaard. Op 28 maart werd aanbesteed het afbreken van het dak van het hoofdgebouw en het slopen van het muurwerk 'van boven de saal tot gelijke de onderkant van de binten, somede van de twee vleugels met de schoorstenen daeronder begrepen'. Dit werk moest op 1 mei geklaard zijn. Het afbreken van het dak werd aangenomen door Christiaan Driesen; de afbraak van het metselwerk door Justus Vermaars, die ook de eerste afbraak had verricht.

Buiten de bestekken van de afbraak viel het uitgraven van de 'raamplaats' - de binnenplaats tussen de zijgebouwen -, welk werk op 25 feb. begon en werd verricht door een ploeg ongeschoolde arbeiders, die later, beginnende op 29 april, werkten aan het 'ondergraven' van de fondamente. Deze werkzaamheden werden volgens de loonlijsten verricht 'door order van Roman', zoals ook Wilbrenninck in zijn jaarrekeningen vermeldde. Roman moet in dit voorjaar wel eens op Middachten geweest zijn; de mededeling in een rekening van kalkhandelaar Loman dat zijn kalk door de graaf aan hem was besteld' in presentie van den architect Romans' geeft helaas geen datering. In een rekening van de smid Veldinck die in bundel B is opgenomen staat echter dat hij op 25 maart '95 enig tin heeft gekocht om 'door order van mijnheer Roman' hengsels te vertinnen.

Uit Wilbrennincks briefkostenrekening over 1695 blijkt dat hij op 29 dec. '94 en op 5 en 23 jan. '95 brieven van Roman ontving uit Den Haag, en op 14 feb. een brief van Het Loo; pas op 21 april en 4 mei weer uit Den Haag. Tijdens en na het verblijf op Het Loo kan Roman in februari en in maart op Middachten zijn geweest. Op 22 mei kwam er nog een brief van Roman binnen uit Brussel, maar dat was de laatste en daarna is zijn naam in de stukken niet meer te vinden. Als vaste architect van de koning-stadhouder had hij tijd noch gelegenheid om de bouw te begeleiden. Van betaling voor zijn ontwerp en overige bemoeiingen is mij niets gebleken. Misschien heeft de graaf hem in 1694 een honorarium gegeven, maar in de memorie van 1698 maakt hij daarvan geen melding. Waarschijnlijker is het dat Roman aan het project-Middachten steeds heeft gewerkt op kosten van de koning-stadhouder, die op deze wijze zijn succesvolle veldheer een genoeg kon doen.

Vennekool uitvoerend architect

De graaf van Athlone moet intussen hebben omgezien naar een andere architect, die Romans bouwplannen kon uitvoeren en zijn keus is gevallen op de Amsterdamse bouwmeester Steven Vennekool. Of Roman de hand had in die keuze en of Roman en Vennekool ooit contact met elkaar hadden voor de laatste de opdracht aanvaardde, is mij niet bekend. Vennekool had naam gemaakt met zijn stadhuis van Enkhuizen en enkele andere werken. De aanbeveling kan ook van Temminck gekomen zijn, die hem stellig goed kende; beide heren woonden in Amsterdam op de Keizersgracht. Uit de onkostenrekening van Wilbrenninck over 1695 blijkt dat deze op 23 maart met Vennekool in een 'kales' van Arnhem naar Middachten reed. Ik vermoed dat Roman en Vennekool elkaar daar toen hebben getroffen en dat ze samen een paar dagen de situatie en de bouwplannen hebben bestudeerd. Volgens Wilbrennincks brievenlijst kwam er op 6 mei voor het eerst een brief van Vennekool bij hem binnen, en daarna op 21 en 25 mei. Op 4 juni reden beiden weer van Arnhem naar Middachten 'als wanneer men de fundament begon'.

Het grote werk kon beginnen want in mei '95 hadden twee belangrijke aanbestedingen plaats gehad van metsel- en timmerwerk. De bestekken daarvan zijn niet bewaard gebleven. Het metselwerk werd aangenomen door de Amsterdamse mr metselaar Melis van Sprang, die een eigen ploeg vaklieden meebracht; het timmerwerk door mr timmerman Christiaan Driesen. Uit de weekloonlijsten van de timmerlui en die van de ongeschoolde arbeiders is vrij wat te achterhalen over de gang van zaken bij de bouw; de loonlijsten van de metse-

laars geven helaas geen bijzonderheden, maar tonen wel aan dat het aantal werkkrachten geleidelijk opliep. In juni telde men 7 metselaars en 8 opperlieden, in september waren dat er 22 en 14, in oktober 39 en 21. In de drukste weken werkten er 17 timmerlieden. Aan drie zijden van het gebouw moest in het middengedeelte vrij wat oud muurwerk weggebroken worden om ruimte te maken voor de uitstekken; deze uitstekken moesten verder naar buiten in de gracht gefundeerd worden en er werden dan ook schoeiingen om het huis gemaakt, en pompen aangeschaft om de fondamenteen watervrij te kunnen opmetzelen. De arbeidersploeg werd wekenlang uitgebreid met een groep heiers. Vermelding verdient dat al in jan. '95 een tijdelijke - 'loose' - brug werd gelegd van de 'boogkelder' in de zuidoosthoek over de gracht naar het weiland, waar het van heinde en ver aangevoerde bouw materiaal werd opgeslagen.

Laat ik nu Vennekools werkzaamheden verder volgen, voor zover mogelijk. Zijn rekening over 1695 is niet bij de stukken; hij zal die in Amsterdam bij Temminck hebben ingediend, die hem op 4 jan. '96 met f 862,- betaalde. Hij is stellig in 1695 nog enkele malen op Middachten geweest; in ieder geval in november, want Wilbrenninck noteerde dat hij op 25 nov. met Vennekool in een 'chaise' naar Middachten ging. En hij ontving vele brieven van hem, vaak met tekeningen erbij speciaal bestemd voor mr Van Sprang.

Veranderingen van voorgevel en daken

Als uitvoerend architect heeft Vennekool zijn persoonlijk stempel op het gebouw gezet met de door hem ontworpen natuurstenen frontpartij in het middendeel van de voorgevel. Op 1 aug. 1695 heeft hij in Amsterdam aan de steenhouwer Jan Schrader uit Gilhuis (dat is Gildehaus bij Bentheim) de levering aanbesteed van een grote hoeveelheid stukken 'harsteen', - hardsteen dus, want de term zandsteen werd toen nog niet gebruikt -, bestemd voor de voorgevel, de brug en een plintlijst rondom het gebouw. De aantallen en maten van de stukken staan precies aangegeven, zodat Schrader alles in de steengroeve kon bestellen. In het bestek, dat in bundel B is bewaard gebleven, staat uitdrukkelijk dat het in de plaats komt van een eerder door Roman in december '94 opgesteld stuk.

Enkele dagen later, op 4 aug. '95, werd door Vennekool, eveneens in Amsterdam, het maken van de kap van het gebouw aanbesteed aan mr timmerman Lambert van den Bergh. Het bestek hiervan is niet bij de stukken maar wel de afrekeningen over enkele door Vennekool geordonneerde wijzigingen. Daaruit blijkt dat op de twee zij-uitstekken die platten zouden krijgen 'kappen naar binnen' werden gemaakt; op het achteruitstek dat ook plat zou worden, werd de kap gezet die voor het vooruitstek was gemaakt, en die daar vervangen werd door een twee voet bredere kap. Hieruit volgt dat Vennekool het vooruitstek wat groter heeft gemaakt dan door Roman was aangegeven. Pas in het volgende jaar werd in de voorkap een grote dakkapel gemaakt welke het boven in de gevel te plaatsen wapenstuk halfcirkelvormig omsloot. Twee kleinere dakkapellen links en rechts werden ook half rond afgedekt. De drie dakkapellen aan de achterzijde van het huis kregen dezelfde vorm; symmetrie was voor Vennekool erg belangrijk.

Ook timmerman Driesen kreeg met een verandering te maken. Tot het door hem in mei '95 aangenomen timmerwerk behoorde het vervaardigen van alle kozijnen en ramen in de buitenmuren. Daarvan waren die van de hoofdverdieping, en misschien ook wel die van de eerste verdieping, ontworpen als schuiframen, welke toen zeer moderne raamvorm graag door Roman werd toegepast.¹¹ Uit een aparte rekening van Driesen wordt duidelijk dat Vennekool de constructie van de kozijnen voor de schuiframen heeft veranderd, wat waarschijnlijk een technische verbetering beoogde. Het al voor twintig kozijnen gereed gemaakt

te hout moest zo sterk worden veranderd of vervangen worden dat er f 125,- voor extra werk moest worden betaald. In de weekloonlijst van 9 tot 14 sept. wordt dit 'veranderen van de kasiënen daer de schuijfframen in komen' vermeld.

In de winter van '95 - '96 werd zoveel mogelijk doorgewerkt. Er werd een schoeijing gemaakt om het 'voorste uitstek' en er werd geheid voor het fundament daarvan en voor de brug. Kort daarna, waarschijnlijk in maart, kon het leggen van eerste steen voor dit uitstek gevierd worden met een extra vat bier. De bakstenen brug die op een boog van Bentheimer steen werd gemetseld kwam begin mei klaar en wekte de bewondering van Southwell die op 19 mei een kijkje kwam nemen.

Wellating van het balkon

Bij het opmetselen van de voorgevel en de bekleding ervan met Bentheimer steen werd op één punt afgeweken van Vennekools ontwerp, waarin een balkon was voorzien in het midden boven de voordeur. Op 24 juli '96 werd door Wilbrennick 'door order vand Gravinne van Athlone' bij de steenhouwers een verandering in het front van het Huis aanbesteed (zie afb. 2); inplaats van het balkon kwamen slechts balusters met een datumstuk eronder, en de 'cardousen', waarmee de consoles onder het balkon werden bedoeld, moesten worden afgehouden. Steenhouwer Jan Berndt Nihus ontving op 19 aug. betaling voor de uitvoering van dit werk onder belofte dat hij de 'cardousen' die men nog wilde laten zitten alsnog zou afhouden als dat gevraagd zou worden. Welnu, de consoles zijn nooit afgehouden en ze steken nog steeds doelloos uit de gevel naar voren (afb. 3). Vennekool zal deze ingreep in zijn ontwerp wel zeer onaangenaam hebben gevonden, maar hij moest zich natuurlijk schikken naar de wens van de kasteelvrouwe.

Op 8 september maakte hij een schetsje voor Schrader hoe de rij balusters moest worden afgewerkt met aan weerszijden een halve baluster (afb. 4).

Bij de inwendige vormgeving en afwerking van het gebouw heeft Vennekool zich geheel kunnen uitleven. Alle details van houtwerkprofielen en siersnijwerk, van stenen schoorsteenmantels en plafonds, en van de uitbundige stucdecoratie van het trappenhuis met de

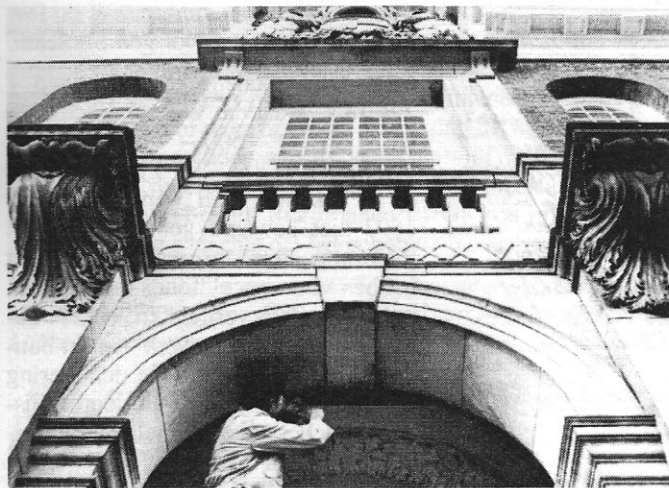
Op den 24 Julij 1696 hebbe den vordend Gravinne van Athlone, aend steenhouwer van Gilhuys aenbestaet de veranderinge int front vant Huijs te maecken, te weeten in plaats vant Balcon, met Balluisters, als de Balluisters met een onder end bovenstuck, de borstweringe met een stuck van acht duym te verhoogen, de nissen te vergrooten, met een datumstuck onder de balluisters, de cardousen afftehouwen, voorts te carweijen ende te maecken als aangeweesen is, end dat voord

*Bevreesende thien Ducatons met een
lijpshonden van Bentheimer
alder balustes de cardousen diensen gevee
dele helft mickel luy, als de huyten
wore int stuc afftehouwen ende
mickel luy sig d'uytke w'uytke*

Jan Berndt Nihus

2.) Door Wilbrennick geschreven opdracht tot verandering in het front, met weglating van het balkon. De tekst luidt: Op den 24 juli 1696 hebbe door order vand Gravinne van Athlone aend steenhouwers van Gilhuys aenbestaet de veranderinge int front vant Huijs te maecken, te weeten in plaats vant Balcon, met Balluisters, all de balluister met een onder end bovenstuck, de borstweringe met een stuck van acht duym te verhoogen, de nissen te vergrooten, met een datumstuck onder de balluisters, de cardousen afftehouwen, voorts te carweijen ende te maecken als aangeweesen is, end dat voord somma van thien ducatons.

lichtkoepel daarboven, zijn door hem ontworpen en getekend. Ook voor de technische problemen schrok hij niet terug: de ingewikkelde constructies van dakgoten en de afvoerpijpen naar de regenbakken, van de rookkanalen naar de statige schoorstenen op de daken, van de dienstrappen en de gemakken in de beide zij-uitstekken, en van de keukeninrichting met fornuizen en broodoven, en met aparte pompen voor regen- en putwater, wist hij met de uitvoerende vaklieden tot een goed einde te brengen.

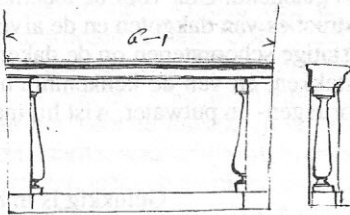
3.) *Gezicht op de balusters en het datumstuk, met links en rechts de nu doelloze consols.* foto Arnhemse Courant 1971.

Bovenstaende thien ducatonen ontfangen uijt handen van Johan Wilbrenninck onder belofte de cardousen die men geoordeelt heeft noch te laten, als t begeert wordt te sullen affhouwen. Actum op Middachten den 19 augustus 1696

(get) *Jan Berndt Nihus*

vervoer en ging meermalen naar de steenhouwer om aanwijzingen te geven over de gevelornamenten en het grote wapenstuk. En hij maakte zijn werktekeningen, bestekken en kostenberekeningen, waarvan vele in duplo. Voor het natuursteenwerk en houtwerk leverde hij ook 'borden', waarmee op ware grootte in dunne plankjes uitgesneden profielen worden bedoeld. De in dit jaar 1696 in rekening gebrachte tekeningen en bestekken betroffen vooral: de brug en het bordes; de binnentrappen, 'sekreten' en deuren in het oostelijk uitstek; de voordeur en binnendeuren; de ruwe schoorsteenmantels en de rookkanalen; de bevolering, deuren en gewelven in de kelderverdieping; het plafond, de schoorsteenmantel en een servieskast in het 'eetsalet' in de kelder; de pompleidingen en verder loodgieterswerk; de middendoorgang met nissen en bogen; de grote trappen met het snijwerk van de leuning; de grote koepel en de stucgewelven daarvan; een stucplafond in één der kamers; en de 'sieraden' van het voorfront, namelijk de trofeeën en het grote wapenstuk. Tenslotte leverde Vennekool een tiental tekeningen van schoorsteenmantels, waaruit een keus kon worden ge-

Gelukkig is in bundel C de complete jaarrekening van Vennekool over 1696 bewaard gebleven; ze beslaat 6 foliöven. Er blijkt uit dat hij in dat jaar acht maal naar Middachten kwam en daar dan telkens drie tot zes dagen bleef; in totaal declareerde hij daarvoor 42 1/2 dag en daarbij kwamen nog 2 1/2 dag voor een reis naar Den Haag, waar hij met zijn opdrachtgever zal hebben gesproken. Hij berekende een daggeld van 2 dukaten, gelijkstaande met 6 gulden 3 stuiver, en natuurlijk reisen verblijfskosten. In Amsterdam bemoeide hij zich met het uitzoeken en bestellen van hout en andere materialen; hij overlegde met schippers over het

te leveren twee decklijsten boven de
baluēstjes en vier sijstücken met haar
halve baeluēstjes, ont Carwijgen stellen van
de lueningh op de brinck en boven bod des trappe
als mede het Carwijge van de legger op de
sijde van de brinck oet baeluēstjes met de gaeten
daar in om de lueningh te stellen en halve
graet gieten alle de paemen voor de linnen
van negen en bentigh guldens
om stoghe te leveren de te leveren de deck lijst
voor zo stuijver de boet spo veel daerom
staant ont besjeet op Midnaght den 8:
september an 1696
Johan Bennetoot Jan Jekander

4.) Tekening van Vennekool van de halve balusters aan weerszijden van de balusters op de plaats van het balkon. De tekst luidt: te leveren twee decklijsten boven de baluēstjes en vier sijstücken met haar halve baeluēstjes (de verdere tekst heeft betrekking op de brugluning).

maakt. De totale rekening beliep f 794.18 s., waarvan Wilbrennick op 8 jan. '97 f 500,- betaalde en Temminck f 200,- op 1 april. Helaas is de rekening van Vennekool over 1697 niet bewaard gebleven; hij zal toen nog vele tekeningen gemaakt hebben voor stucplafonds in het voorhuis en andere vertrekken; enkele bestekken van dit 'gipswerk' zijn in bundel C te vinden. Ook de detaillering van het houtsnijwerk van deuromlijstingen, schoorsteenmantels en lambrieringen gaf handen vol werk.

Bestekken hiervan zijn niet bewaard. Het snijwerk werd uitgevoerd door de 'beeldhouwer' Pieter Engelbrecht.

Het stucwerk

De tekeningen voor de versiering van de koepel zal Vennekool wel met zijn bouwheer hebben besproken omdat hierin diens overwinningen in Ierland moesten worden verheerlijkt en allerlei militaire attributen uitgebeeld. Het stucwerk werd in 1697 uitgevoerd door gespecialiseerde vaklieden die 'gipers' of 'pleisterwerkers' werden genoemd. Het werk in de grote koepel werd gemaakt door de Italiaan Francesco Orsolino,¹³ de andere gipers waren Joannes Sima,¹⁴ waarschijnlijk ook een Italiaan, Jacob Heusly en Antony Tetly. Opgemerkt moet worden dat de woorden stuc en stucplafond in de stukken niet voorkomen: Vennekool noemt het laatste een 'cletswelft' en in de loonlijsten van de timmerlieden komt meermalen het maken van 'kletsulven' voor. Het was namelijk de taak van de timmerman een dragende constructie van latwerk te maken, waarop en waartegen de pleister kon worden aangebracht, wat door de metselaar werd gedaan. In het metselwerkbestek van 28 juli '96 wordt onder andere het 'bekletsen' van de 'welften' van de galerij en de koepel beschreven. De hiervoor nodige pleister werd volgens de rekeningen uit Leiden aangevoerd en als vulmateriaal werden hooi en riet aangeschaft.

In het fijne gipswerk werd koeiehaar verwerkt.

Met dit voorbeeld van detailinformatie zal ik dit verhaal afsluiten. De bouwrekeningen vormen inderdaad een goudmijn waarin vele onderzoekers iets van hun gading kunnen vinden. Ze leveren exacte gegevens over de lonen van de bouwvakkers en het aantal gewerkte dagen; over de prijzen van de grove bouwmaterialen en van de vele soorten grote en kleine spijkers; over de herkomst van de artikelen en de namen van de leveranciers; over de tarie-

ven van de schippers en over de door hen in rekening gebracht tol-, sluis- en bruggelden. En ook over de bijzondere mogelijkheden van de grootgrondbezitter die in de behoefte aan werkhout voor steigers en dergelijke kon voorzien door in zijn eigen bos bomen te laten kappen; en die zijn pachtboeren opdracht kon geven met kar en paard naar Arnhem of Zutphen te gaan om bouwmaterialen te halen uit een schip dat wegens de lage waterstand in de IJssel Middachten niet kon bereiken, wat ieder jaar enkele malen gebeurde.¹⁵ De boeren kregen hiervoor geen betaling, maar hun 'teerkosten' werden door rentmeester Woessing wel bij Wilbrenninck in rekening gebracht.

Tenslotte nog iets over Wilbrenninck zelf; hij woonde in Arnhem, in de Koningstraat, en genoot als rentmeester blijkbaar een vast inkomen.¹⁶ Inzake de bouw van het nieuwe Huis bracht hij alleen zijn onkosten in rekening. Bij hem kwamen alle brieven geldzendingen binnen en eens of twee maal per week ging hij met een gevulde geldbuidel naar Middachten om betalingen te doen aan de aannemers of werkbazen, en om met Woessing de overige geldzaken te regelen.¹⁷ Hij maakte de tocht meestal te paard, waarvoor hij per keer één gulden in rekening bracht. Begin januari 1698 kon hij zijn derde jaarrekening afsluiten met de geruststellende gedachte dat het gebouw praktisch voltooid was en zijn taak daarbij volbracht.

Bovenstaand artikel is met toestemming van uitgeverij De Walburg Pers te Zutphen overgenomen uit: De Stenen Droom opstellen over bouwkunst en monumentenzorg.

I liber amoricu, van prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll Zutphen, 1988

NOTEN

1. Inventaris van het Oud Archief van het kasteel Middachten. 2 delen. Deel 1 door P.N. van Doorninck; Haarlem 1896. Deel 2 door W. Wijnaendts van Resandt; Arnhem 1914.
2. Deze jaarrekeningen zijn niet gefolieërd; ze zijn echter zeer overzichtelijk ingedeeld met duidelijke rubricering. De bewijsstukken zijn evenmin genummerd maar ze liggen in dezelfde volgorde als de boekingen in de rekeningen zodat de details vrij gemakkelijk zijn te vinden.
3. Bergé blz. 14-16.
4. van Ortenburg-Bentinck, blz. 2 en 20.
5. Fremantle, blz. 55, 58.
6. Zandstra, blz. 30
7. van Eeghen, blz. 91
8. Ozinga 1938, blz. 43
9. Ozinga 1954, blz 99.
10. In dit jaar werd voor het stadhuis in Deventer de nieuwe gevel gebouwd, waarvan Roman de architect was. Zie Terwen-de Loos, blz. 708.
11. Janse, blz. 57, 58.
12. Fremantle, blz. 58.
13. van Krugten, blz 20, spelt abusievelijk Ottolino, wat is overgenomen door Van Ortenburg-Bentinck, blz. 12. Volgens Thieme-Becker is Orsolino de naam van een bekende beeldhouwers- en architectenfamilie in de buurt van Genua en Carrara.
14. Sima werkte in 1699 en 1700 voor Vennekool aan de plafonds van de burgemeesterskamer en de raadkamer in het stadhuis van Amsterdam. zie Oldewelt, blz. 164.
15. Pas na het graven van het 'Pannerdens kanaal' in het begin van de 18e eeuw kregen de Rijn en de IJssel weer voortdurend voldoende water.
16. Zijn broer Steven was meermalen burgemeester van Arnhem; een andere broer, Abraham, was er wijnhandelaar. Gegevens hierover in het Gem. Archief van Arnhem; met name Recht. Arch.nr. 520, fol. 299.
17. Zo werd hij steeds genoemd; hij tekende echter met Wussinck, met een grote schuine streep op de u.

LITERATUUR

- Bergé, W., 'Kasteel Middachten', *De Woonstede door de eeuwen heen*, 58 (1983), 1-23
- Eeghen, I.H. van, 'Henderick Geurtsz Schut (1622-1695). Houtkoper-kistemaker-timmerman-architect', *Jaarboek Amstelodamum* 63 (1971), 87-103.
- Fremantle, K., 'A visit to the United Provinces and Cleves in the time of Wiliam III, described in Edward Southwell's Journal", *Ned. Kunsthistorisch Jaarboek*, 21 (1970), 39-68.
- Janse, H., *Vensters*. Nijmegen 1971.
- Krugten, D. van, *Kasteel Middachten* 1964.
- Oldewelt, W.F.H., 'Eenige posten uit de thesauriersmemorialen van Amsterdam, van 1664-1764', *Oud Holland*, 51 (1934) 69-72, 140-142, 162-165 e.v.
- Ozinga, M.D., *Daniël Marot; de schepper van den hollandschen Lodewijk XIV stijl*, Amsterdam 1938.
- Ozinga, M.D., 'Gelderland', *Kunstreisboek voor Nederland III Amsterdam* (1949, 1954) 35-122.
- Ortenburg-Bentinck, I.A. gravin van, en N.W. Conijn, *Kasteel Middachten*, De Steeg 1986.
- Terwen-de Loos, J., 'Jacobus Roman, architect, 1640-1716', *Bouw* 15 (1960) 704-708.
- Zandstra, E. en A.P. van Schilfgaarde, *Kastelen en huizen op de Veluwe*, 's-Gravenhage 1960. De Gelderse Bloem V.

BOEKBESPREKING

Arnhem omstreeks 1865, door K. Schaap en A.S. Stempher. Uitg. Gouda Quint bv, Arnhem, 1989 (95 blz.; afb.; f 19.59).

Een fotoboek met uitvoerige beschrijving van de afgebeelde situaties, waarin curieuse opnamen door Arnhemse fotografen. Mr K. Schaap, oud-archivaris van Arnhem, zorgde voor een gedegen inleiding, waarin hij teven de aandacht vestigt op de man, die het album, waarin de foto's verzameld werden, aan de stad schonk: Mr Jan Willem Staats Evers (1828-1894). De bijschriften zijn van Schaaps voormalige medewerker A.S. Stempher, die opnieuw getuigenis aflegt van zijn grote kennis van het verleden van Arnhem en zijn inwoners.

Het boek wordt hier vermeld omdat het ook opnamen bevat van Velp (de Hoofdstraat naar het westen gezien bij de Vlashofstraat en kasteel Biljoen), van Rozendaal (het kasteel, de schelpengalerij en het Logement Kraaijstein) en van Dieren (de Hof te Dieren, zó merkwaardig, dat men zou denken aan een grappe van de fotograaf!). Aanbevolen!

Kr. J.

